

УДК: 904.05(477)“653”

Я. В. Володарець - Урбанович

ЛИВАРНІ ФОРМОЧКИ СЛОВ'ЯН РАНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ: РЕІНТЕРПРЕТАЦІЯ ЗНАХІДОК

У статті розглянуто ливарні формочки, що свого часу були віднесені до різних культурно-хронологічних епох. Зроблено припущення, що вони належать до раннього середньовіччя і знаходять аналогії серед формочок кола «Бернашівка—Камно» за О.О. Щегловою.

Ключові слова: раннє середньовіччя, V—VII ст., формочки, ювелірна справа, бронзоливарне виробництво, пеньківська, празька, колочинська культура, «старожитності антів».

Історія археологічних досліджень слов'ян третьої чверті I тис. н. е. нараховує трохи більше ніж півстоліття. За цей час накопичено репрезентативні дані щодо житлобудівництва, керамічного комплексу та ін. Однак, бронзоливарне виробництво досить довгий час залишалось осторонь уваги дослідників.

Особливе місце у виробництві ювелірних прикрас у слов'ян займають кам'яні формочки. Вони були призначені для виготовлення маленьких нашивних прикрас із свинцево-олов'янистої бронзи [Егорьков, 2012; Егорьков, Щеглова, 2000; 2001]¹. Технологія виготовлення прикрас у формочках поширюється на значних територіях, що дозволяє виділити «наскрізні» типи прикрас [Щеглова, 2001; Кренке, 2011, с. 104; 2014, с. 344—345; Михай-

лова, 2015, с. 131]. Це вказує на етнокультурні зв'язки та шляхи поширення технологій [Щеглова, 2002; 2009]. Формочки для виготовлення малих пальчастих фібул відомі лише в Бернашівці [Винокур, 1994; 1998a] та в Керчі [Айбабин, 1999, рис. 57], дві формочки для виготовлення сережок-підвісок виявлені на поселенні Циркуни 13 [Буйнов, Сергеев, 2012] — є скоріш виключенням². Великі за розмірами прикраси виготовляли за допомогою глиняних формочок, що могли не зберегтись [Шаблавина, 2001; 2003; 2004; 2005; 2007]³.

Досить довгий час хрестоматійними для слов'янських старожитностей були знахідки ливарних формочок із поселень Скибенці, Семенки та Самчинці (розкопки П.І. Хавлюка) [Хавлюк, 1963, рис. 14, 7; 1974, рис. 5, 8, 9; 10, 11, 12]. З часом кількість знахідок збільшувалася, а от каталог таких виробів досить довгий час не був складений.

Питання використання кам'яних формочок слов'янськими ювелірами поставлено В.М. Горюною в роботі присвяченій публікації 1200 нашивним бляшкам із складу Великобудківського скарбу [Горюнова, 1987; 1992; Горюнова, Родінкова, 1999].

Дослідниця дає відповіді на кілька ключових питань. Перше з них, це чи відомі такі прикраси у слов'ян? Виявляється відомі, однак посилається В.М. Горюнова на неопублікований каталог складений Г.Ф. Корзухіною, тож широкому загалу науковців він був недоступним.

2. Див. Шаблавина, 2002; Шаблавина-Нестеренко, 2004; Щеглова 2004a, с. 269; рис. 2, 12, 13; Останина, Канунникова, Степанов, Никитина, 2011, с. 15—25.

3. Глиняні формочки для виготовлення в тому числі браслетів виявлені на Дяковському городищі [Кренке, 2011, рис. 52; Лопатина, 2002].

1. Цікаве припущення О.О. Щеглової, що виробництво свинцево-олов'янистих прикрас залишалось на рівні «домашнього» ремесла та розвивалось відособлено від виробництва пальчастих та антропологоморфних фібул, браслетів та деталей геральдичних поясів [Щеглова, 2002, с. 205]. Причому займалися домашнім виробництвом жінки як це зафіксовано у фіно-угрів [Голубева, 1984; 1988; Никитина, Ефремова, 2012; 2012a].

Друге питання полягало у встановленні матеріалу, з якого виготовлені ці прикраси. За результатами спектрального аналізу було з'ясовано, що бляшки виготовлені із свинцево-олов'янистого сплаву.

Третє, ключове питання полягало у технології виготовлення таких прикрас. Дослідниця приходиться до висновку, що вони виготовлені за допомогою кам'яних формочок. В.М. Горюнова склала каталог формочок із зображеннями аналогічними для виробів із скарбу та зробила реінтерпретацію низки ливарних формочок, що раніше відносилися до епохи бронзи. Крім того, вона помітила, що певні зображення на формочках мають досить широкі територіальні межі поширення.

У 1990 р. І.С. Винокур дослідив житло 36 із 64 формочками [Винокур, Мегей, 1992] на поселенні Бернашівка. Впродовж 1990-х рр. він неодноразово звертався і аналізував формочки [Винокур, 1994; 1997; 1998; 1998а]. Цей комплекс стає хрестоматійним та головне — стало відомо різноманіття зображень, а відповідно і асортимент виробів, що могли виготовлятися за допомогою кам'яних ливарних формочок.

У 1996 р. опубліковано каталог слов'янських прикрас складений Г.Ф. Корзухіною [Корзухіна, 1996], що був підготовлений до друку О.О. Щегловою та В.М. Горюновою. В ньому введено до наукового обігу серію слов'янських скарбів із знахідками, виготовленими із свинцево-олов'янистої бронзи. В цьому ж році виходить монографія присвячена Гапонівському скарбу (в його складі також виявлено прикраси із свинцево-олов'янистої бронзи) [Гавритухин, Обломский, 1996].

Таке накопичення знахідок (формочок та відливок із них) і їх введення до наукового обігу дозволило визначити асортимент прикрас, які виготовлялися за допомогою кам'яних формочок. Постає потреба у класифікації зображень та створенні каталогу таких виробів. То ж закономірним стає ціла серія робіт О.О. Щеглової із каталогом кам'яних формочок ранньосередньовічного часу та класифікації зображень [Щеглова, Егорьков, 2000; Щеглова, 2001; 2002; 2002а; 2003; 2009]. Її робота стала приводом більш детального розгляду ливарних формочок по пам'ятках (городище Д'яково [Кренке, Тавлинцева, 2002; Кренке, 2011], Ростиславль [Тавлинцева, Лопатина, 2009, рис. 5, 1—4]) та культурах (псковські довгі кургани [Михайлова, 2015]).

Однак, для кількох ливарних форм на слов'янських теренах, що були виявлені до середини 1990-х рр., можна уточнити їх культурно-хронологічну приналежність. Саме на таких знахідках і слід зупинитися детальніше.

На поселенні *Чикалівка* (розкопки І.М. Шарафутдінової 1960 та 1961 рр.), у культурному шарі виявлена кам'яна (вапняк?) ливарна формочка, прямокутної форми, розмірами 5,5 × 5,0 × 2,1 см. На широкій поверхні вирізані матриці у

виді шість кульок. Вони з'єднані між собою каналом, хоча кожний із них має свій окремий літнік. Літнікова чаша відсутня (рис. 1, 1) [Шарафутдінова, 1960—61, с. 15; 1987, с. 74—75; рис. 3, 1; Шарафутдінова, 1964, с. 164; рис. 6, 11; Vockarev, Leskov, 1980, s. 121; taf. 13, 121]. Вироби (круглі випуклі нашивні бляшки), що могли виготовлятися за допомогою цієї формочки, належать до Щеглова / група VIII, різновид 13 [Щеглова, 2009, с. 47; рис. 3, 27].

Формочки для виготовлення аналогічних прикрас відомі на слов'янських поселеннях Бернашівка [Винокур, 1997, рис. 27; 36; 37], Семенки [Хавлюк, 1963, рис. 14, 7; 1974, рис. 10, 11], Занки [Дьяченко, 1989, рис. 87, 7; Щеглова, 2009, рис. 5, 3], Селіште [Тельнов, 2010, рис. 1, 3], Тетерівка I [Томашевский, Гавритухин, 1992, рис. 31, 1], Циркуни 13 [Буйнов, 2011; Буйнов, Сергеев, 2012], Данчень [Тельнов, 2010, рис. 1, 4], Ботошань [Teodor, 1984, fig. 19, 6; 20, 1, 3; 21, 1b; Szmoniewski, 2005, rys. 3, 3; Тельнов, 2010, рис. 1, 5], Додешть-Васлуй [Тельнов, 2010, рис. 1, 6, 7], Волоське та Олександрівка 1, яма 64 (див. далі) [Терпиловський, Шекун, 1996, с. 26; рис. 38, 18]; на городищі Кузіна Гора [Алихова, 1962, рис. 12, 1] та Зимне [Ауліх, 1970, с. 121—122; рис. 1, 2, 6; 1972, с. 75—76; табл. XIV, 5; XV, 2, 6; Милян, 2012, рис. 5, 3, 5, 10].

Відомі такі формочки на пам'ятці богачевської культури пізньоримського часу (Папроткі Колонія (Paprotki Kolonia), поховання 29) [Belâvec, Bitner-Wróblewska, 2010, гус. 6]; на пам'ятках типу Подол (селище Подол 3 — глиняна; городище Осечень) [Исланова, 2012, с. 42—43; рис. 125, 1; 2014, с. 29—30; рис. 10, 1; 11, 3, 4]; на городищі Воронич [Белецький, Щеглова, 2002, с. 6—8; рис. 1, 1, 2], Ізборськ [Седов, 2007, с. 98; рис. 78, 6], із могильника Арніко III, курган 6, поховання 1 [Михайлова, 2015, с. 128, рис. 1, 12—15], Кузебаївському городищі [Останина, Канунникова, Степанов, Никитина, 2011, рис. 34, 1], Земляному Городищі у Старій Ладозі [Григорьева, 2011, рис. 1, 2], городищі Д'яково [Кренке, 2011, рис. 17, 3; 77, 1046/84, 1007/84, 1421/87], Камно [Щеглова, 2003, рис. 2, 8] та ін.

Готові вироби представлені в складі Великобудківського [Горюнова, 1987, рис. 1, 1; 1992, рис. 2, 1; Горюнова, Родинкова, 1999], Козіївсько-Новоодеського [Корзухіна, 1996, табл. 46, 7, 8; 54, 40] та Хитцівського [Володарець-Урбанович, Сидоренко, 2016] скарбів (рис. 2; таблиця), що належать до першої хронологічної групи за О.О. Щегловою.

На поселенні *Суха Гомільша* (розкопки В.К. Міхеєва 1978 р.) була виявлена кам'яна ливарна формочка (№ 87 за польовим описом) у розкопі ЕС-78, у засипці господарської ями 20. Контур ями був виявлений на глибині 0,7 м від сучасної поверхні, хоча фіксувався і на меншій глибині, однак без чітких контурів. В плані яма мала прямокутну форму, розміра-

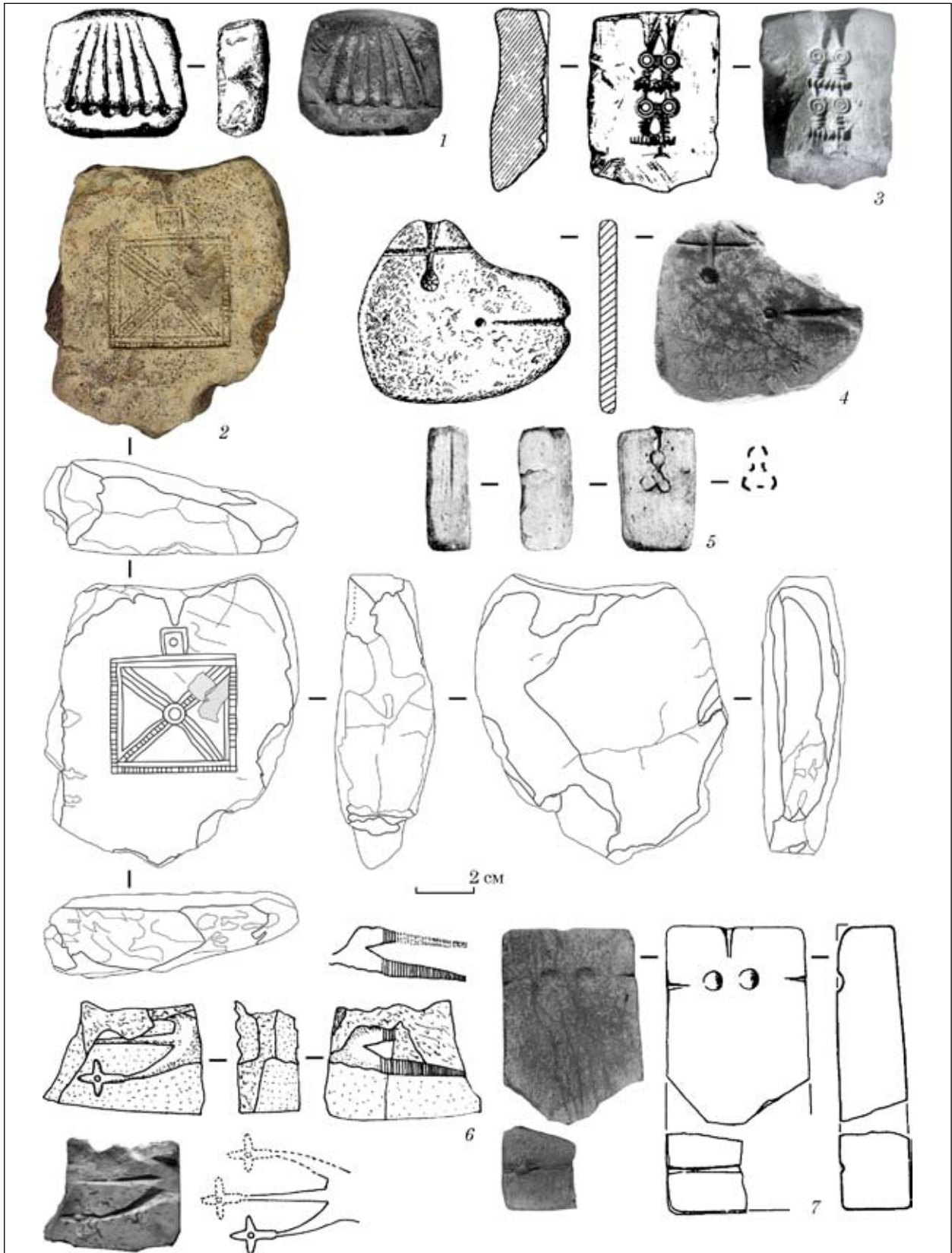

Рис. 1. Ливарні формочки: 1 — Чикалівка; 2 — Суша Гомільша; 3 — Тазово; 4 — Велика Слобідка I; 5 — Смородівський узвіз; 6 — Чорнівка I; 7 — Олександрівка 1

ми $1,3 \times 1,2$ м, з округлими кутами. Дно не рівне. Глибина ями 1,18 м.

Рівень знаходження кам'яної формочки становив 0,75 м в засипці (заповненні) об'єкту.

Серед матеріалів у об'єкті присутні фрагменти піщаника, уламки стінок ліпних горщиків та бортик ліпної сковорідки [Михеев, 1978, с. 10; табл. I, 2]. Остання є типовою ознакою

Формочки та визначення асортименту

Формочки, розглянуті в роботі	Типологічне визначення	Вироби відповідних типів	Аналогічні зображення на формочках
Чикалівка та Олександрівка 1	Щеглова / група VIII, різновид 13 — круглі випуклі нашивні бляшки	Великобудківський, Козіївсько-Новоодеський, Хитцівський скарби	Бернашівка, Семенки, Занки, Селіште, Тетерівка I, Циркуни 13, Данчень, Ботошань, Додешть-Васлуй, Волоське; Кузіна Гора, Зимне; Папроткі Колонія (Paprotki Kolonai), п. 29, Подол 3, Осечень, Воронич, Ізборськ, могильник Арнико III, к. 6, п. 1, Кузубайке городище, Земляне Городище у Старій Ладозі Д'яково, Камно
Суша Гомільша	«Нашивки для очілля» за І.С. Винокуром чи Щеглова / група IV, різновид 20 — великі прямокутні підвіски і накладки із кульками по кутах	—	Бернашівка, Камно, Білий Городок
Тазово та Смородівський Узвіз	Щеглова / група VIII, різновид 32 — «очковидні» бляшки з пельською	—	Осечень, Стара Ладога, Городок I, Ізборск (нижній шар), Штефан-Чел-Марь, Смородівський узвіз
Велика Слобідка I	Зображення № 1 Щеглова / група VII, різновид 31 — розетки із штриховою по краю	Великобудківський, Козіївсько-Новоодеський, Хитцівський та Хацьківський скарби, поселення Піски та Середнє Подніпров'я	Поениця, Хачки, Камно, Отепя, Стара Ладога, Штефан-чел-Марь, Шухайлово, Псковське городище, Рауге, Осичень, Аркино III, курган 6, поховання 1, Д'яково, Ізборськ, Кузіна Гора, Коропові Хутори
	Зображення № 2 Щеглова / група VIII, різновид 13 — круглі випуклі нашивні бляшки або Щеглова / група X, різновид 18 — окремі кільця	Хитцівський, Гапонівський скарби; Земляне Городище у Старій Ладозі	Бернашівка, Осечень, Карлинське I
Чорнівка I	Щеглова / група XIII, різновид 21 — витягнуті прямокутні накладки і брусочки з поперечними насічками Хрест	Козіївсько-Новоодеський скарб —	Бернашівка, Зимне, Пліснесько, Хачки, Камно, Вац, Кавічбана (Vác-Kavicsbánya) —

слов'янських культур. Салтівський посуд було виявлено в культурному шарі над ямою 20.

Сама формочка має трапецієподібну форму, вирізана із світло-сірого сланцю, розміром 9,8 × 9,0 см, товщиною від 2,0 до 3,8 см. На одній із бічних сторін розташована літникова чаша із конусоподібним літником, що підходив до вушка виробу. Матриця являла собою чотирикутну підвіску 4,2 × 4,4 см з прямокутним вушком і отвором у ньому. По периметру виробу нанесено орнамент у вигляді прямих насічок. В центрі є хрестоподібний діагональний рисунок із круглою серцевиною (рис. 1, 2). Експонується у Музеї археології Харківського національного університету ім. В.М. Каразіна. Інвентарний номер — МАЕСУ ВН-792.

У формочці могли виплавляти квадратні підвіски («нашивки для очілля» за І.С. Винокуром [Винокур, 1997, рис. 45] чи Щеглова / група IV, різновид 20 (великі прямокутні підвіски

і накладки із кульками по кутах) [Щеглова, 2002а, с. 141; рис. 3, 1—5; 2009, с. 46; рис. 2, 33].

Ливарна формочка віднесена В.К. Міхеевим до матеріалів салтівської культури і опублікована у його монографії [Міхеев, 1985, рис. 38, 4] ¹. На поселенні, крім того, присутні пенківський (С-69, матеріали робіт 1969 р.; ГС-76, матеріали робіт 1976 р. ²; розкоп ДС-77,

1. Про Сухогомільшанський мікрорегіон за часів салтівської культури див. Колода, 2015.

2. В розкопі виявлено значну кількість невеликих глиняних сковорідок із висотою бортиків 0,8—1,0 см та фрагмент невеликого біконічного горщика. За О.М. Приходнюком висота бортика сковорідок є хронологічним індикатором [Приходнюк, 1980, с. 49]. Зокрема, сковорідки із бортиком 3—4 см є виробами сахнівського горизонту, із меншою висотою — пенківськими. Крім того, для виробів сахнівського горизонту притаманна орнаментация у вигляді вдавнень по краю бортика.

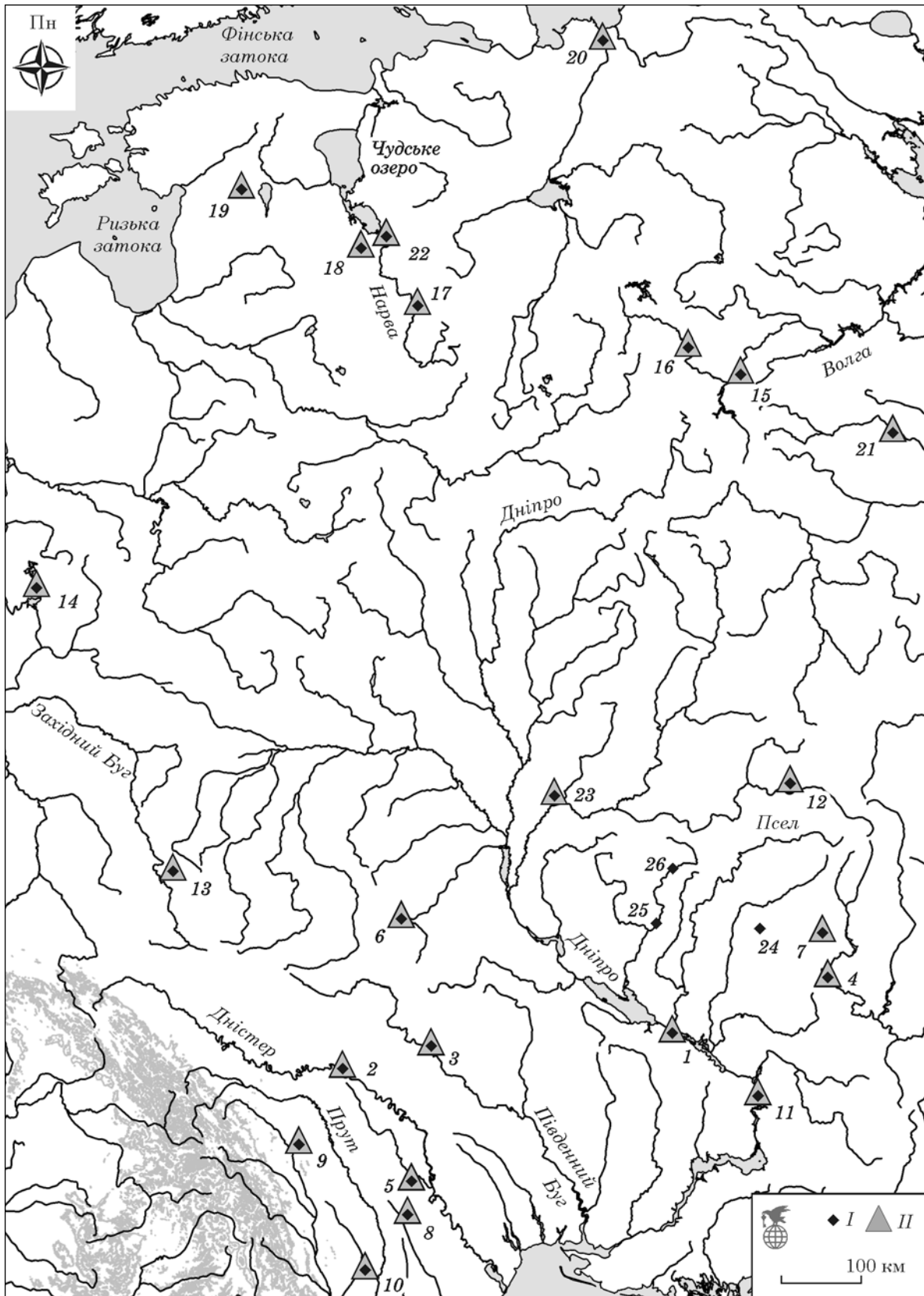

Рис. 2. Карта поширення ливарних формочок для виготовлення круглих випуклих нашивних бляшок (Щеглова / група VIII, різновид 13 та їх відливок). Умовні позначення: I — формочки; II — відливки; пам'ятки: 1 — Чикалівка; 2 — Бернашівка; 3 — Семенки; 4 — Занки; 5 — Селіште; 6 — Тетерівка I; 7 — Циркуни 13; 8 — Данчень; 9 — Ботошань; 10 — Додешть-Васлуй; 11 — Волоське; 12 — Кузіна Гора; 13 — Зимне; 14 — Папроткі Колонія; 15 — Подол 3; 16 — Осечень; 17 — Воронич; 18 — Ізборськ; 19 — Арніко III; 20 — Стара Ладога; 21 — Д'яково; 22 — Камно; 23 — Олександрівка 1; 24 — Козівка / Нова Одеса; 25 — Хитці; 26 — Великі Будки

матеріали робіт 1977 р.) [Михеев, 1969; 1977; Михеев, Дегтярь, 1976, с. 36—37; Михеев, Приходнюк, 1986] та сахнівський шари (розкоп МС; матеріали робіт 1985 р.) [Любичев, 2002, с. 16—18]. Слід відмітити, що розкоп ЕС-78 [Михеев, 1978, с. 10; табл. I, 1] розташовувався на північний захід від розкопу ДС-77 (із пеньківськими об'єктами) [Михеев, 1977, с. 1], в північно-східній частині поселення. Розкоп МС [Дегтярь, Буйнов, 1985, с. 1] із сахнівськими комплексами розташовувався далі на північний захід від розкопу ЕС-78 [Михеев, 1978, с. 10; табл. I, 1; Любичев, 2002, рис. 2, 3]. Тож можливо поселення в ранньослов'янський час тягнулося та розвивалося саме в північно-західному напрямку. Принаймні, в розкопі ЗС-78, що розташовувався південніше зазначених розкопів, також виявлено фрагменти кераміки слов'янського ґатунку [Михеев, 1978, с. 14; табл. IV, 1—5].

Лише у 1990 р. на поселенні Бернашівка досліджено напівземлянку 36 (умовно закритий комплекс) — ювелірну майстерню празької культури [Винокур, Мегей 1992; Винокур, 1997, с. 33], що дає підстави вважати такі формочки (рис. 3; таблиця) (і прикраси, що могли в них виготовлятися) слов'янськими (хоча відомі такі зображення і на формочках із півночі Східної Європи — Білий Городок, Камно) [Щеглова, 2002а, с. 141; рис. 3, 1—5; 2009, рис. 2, 32—34] і належали до третьої чверті I тис. н. е. Дані виробу є одним із типів підвісок «Козіївка / Нова Одеса», відомих у складі скарбів першої хронологічної групи за О.О. Щегловою [Володарець-Урбанович, 2016а, с. 84; 2016б].

На поселенні *Тазово* (розкопки Є.О. Симоновича 1979 р.) в заповненні споруди 2 чи в культурному шарі навколо неї в траншеї I, виявлена кам'яна (сланцева) ливарна формочка [Сымонович, 1986, с. 185; рис. 2, 10; 4, 21; Обломский, Радюш, 2007, с. 33; Обломский, 2007, с. 96].

Формочка підпрямокутної форми, розмірами 4,45 × 6,24 см. З однієї із менших сторін розташовано два літника (рис. 1, 3). Вони ведуть до матриці виробу — «очковидної» бляшки з петелькою (Щеглова / група VIII, різновид 32) [Щеглова, 2009, с. 52]. На формочці їх дві: можливо, це так зване лиття «в ялику», а можливо вони здвоєні.

А.М. Обломський зарахував кам'яну формочку до київської культури [Обломский, 1991, с. 108, 233]. Інших культурно-хронологічних шарів на пам'ятці, начебто, не виявлено. Однак для київських старожитностей кам'яні формочки не характерні, а виріб, що міг відливатися у ній не знаходить відповідників серед прикрас київської культури та східноєвропейських варварських виїмчастих емалей.

Перш за все, слід зазначити, що індивідуальні знахідки із траншеї I та споруди 2 Є.О. Симонович описав сумарно. Тож впевненості, що формочка походить із об'єкту (який дійсно на-

лежить до київського горизонту) немає. У звіті є два плани розкопу із зазначенням індивідуальних знахідок. На першому (загальному), просто нанесені позначки, де були виявлені індивідуальні знахідки, без зазначення їх номерів [Сымонович, 1979, рис. 3]. На другому (на якому зображено план траншеї I та II), в квадратах прирізці на північ від квадрату 13 індивідуальні знахідки не позначені, але позначки присутні на рисунку 3 (вони розташовані поза межами об'єкту). На рисунку 9 не позначені індивідуальні знахідки під номерами 4 (виявлена на глибині 0,45 м), 6 (виявлена на глибині 0,2 м), 8 (формочка, виявлена на глибині 0,3 м), натомість з'являється позначка індивідуальної знахідки 1, що на рисунку 3 була відсутня [Сымонович, 1979, рис. 9]. Якщо ж поєднати позначки на двох рисунках із звіту та порівняти нумерацію, то виходить, що формочка була виявлена поза межами споруди — в культурному шарі.

У звіті зазначено, що формочка була виявлена на глибині 0,3 м від сучасної поверхні, а от контури об'єкту зафіксовані на глибині 0,27 м (по зачистці материка!) від сучасної поверхні. Глибина будівлі складала 0,5 м. Відповідно формочка, можливо, походить із верхньої частини заповнення об'єкту і навряд чи має відношення до часу функціонування споруди.

Формочки з схожими хоча із не здвоєними зображеннями походять із городища Осечень [Исланова, 2014, рис. 11, 2; 2016, рис. 59, 6], поселення Городок I [Исланова, 2006, с. 107; рис. 117, 1; 2016, рис. 25, 3; Михайлова, 2015, с. 129; рис. 1, 18], Стара Ладога [Рябинина, 1985, с. 61, рис. 23], Ізборська (нижній шар) [Седов, 2007, с. 98; рис. 78, 8; 235, 2; 239, 2], Штефан-чел-Марь [Teodor, 1985, fig. 3, 5; 1996, fig. 15; Щеглова, 2009, табл. II] та Смородівського узвозу (див. далі) [Скиба, 1986, с. 69—71; рис. 2] (рис. 4; таблиця).

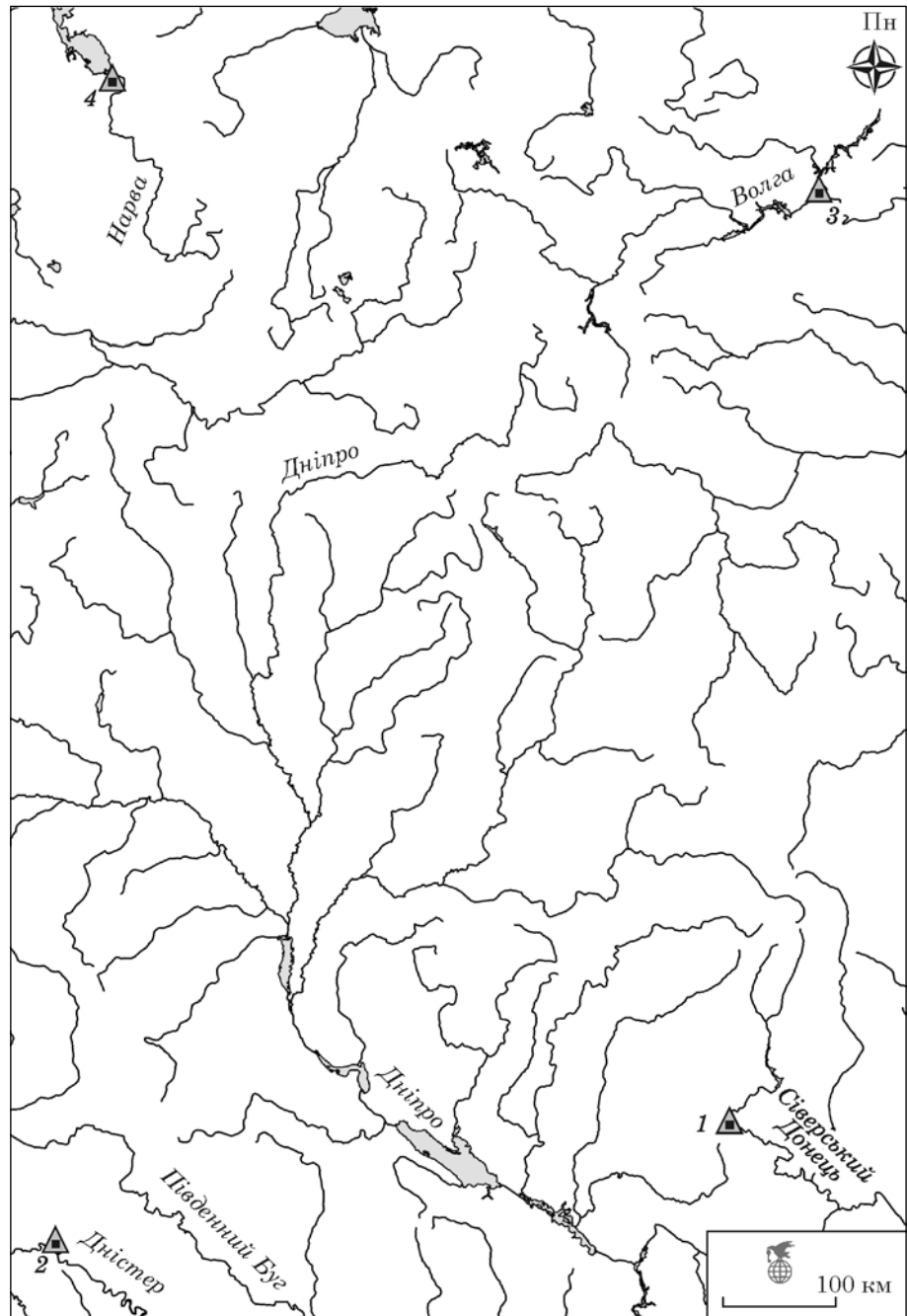
На поселенні *Велика Слобідка I* (розкопки Д.Н. Козака 1980 р.) виявлено ливарну формочку, яку автор відносив до старожитностей зубрицької культури.

У публікації 1988 р. вказано, що знахідка походить із культурного шару. В альбомі звіту вказано, що виріб походить із ями 3 (хоча не зазначено рівень виявлення). В польовому описі виріб не вказано.

На пам'ятці присутній і празький горизонт [Козак, 1980, с. 14; рис. 12, 12; 13, 2; 1988, с. 57; рис. 3, 7; 2008, с. 228; рис. 91, 7; Козак, Мегей, 1987].

Формочка являє собою відшліфовану кам'яну овальну плитку розмірами 8 × 9,5 см, товщиною 1 см. На одному із країв розміщений прямокутний літник до матриці — нашивні розетки із штриховкою по краю (Щеглова / група VII, різновид 31) [Щеглова, 2009, с. 47; рис. 3, 9—12] або ремінна накладка (Ковалевська / відділ 1, типу 7) [Ковалевская, 2000,

Рис. 3. Карта поширення ливарних формочок для виготовлення великих прямокутних підвісок і накладок із кульками по кутах (Щеглова / група IV, різновид 20). Пам'ятки: 1 — Суха Гомільша; 2 — Бернашівка; 3 — Білий Городок; 4 — Камно

с. 145]. Літник перетинає ще один канал. Із іншого боку також проходить літник, що тягнеться (але не доходить) до матриці, що являє собою кругле заглиблення — або круглі випуклі нашивні бляшки (Щеглова / група VIII, різновид 13) [Щеглова, 2009, с. 47; рис. 3, 27] (аналогічні формочці із Чикалівки), або окремі кільця (Щеглова / група X, різновид 18) [Щеглова, 2009, с. 52; рис. 3, 28] (формочки із аналогічними зображеннями виявлені на Бернашівці [Винокур, 1997, рис. 24—26; 29; 38—40], Занках [Дьяченко, 1989, рис. 87, 7], городищі Осечень [Исланова, 2014, с. 29—30; рис. 11, 2, 3], на поселенні іменьківської культури Карлинське I [Сташенков, 2010, с. 114; рис. 6, 8]; у якості готових виробів виявлені у складі Хит-

цівського [Володарець-Урбанович, Сидоренко, 2016], Гапонівського [Обломский, 1996, с. 16; рис. 33, 66—68] скарбу та із Земляного Городища у Старій Ладозі [Григорьева, 2011, с. 184; рис. 2, 11—13, 22—24] чи якое інше незакінчене зображення (рис. 1, 4).

Формочки із зображеннями Щеглова / група VII, різновид 31 широко представлені на пам'ятках третьої чверті I тис. н. е. — Поєница, Хачки, Камно, Стара Ладога [Щеглова, 2009, табл. II], Штефан-чел-Марь [Щеглова, 2009, рис. 5, 1], Шухайлово [Горюнова, 1987, рис. 2, 7; Шмидт, 2003, табл. 18, 5], Псковське городище [Щеглова, 2009, рис. 5, 2], Риуге [Шмидельхельм, 1959, табл. V, 10; Горюнова, 1987, рис. 1, 7; Аун, 1992, табл. XIX, 9], Отепя [Аун, 1992, табл. XIX, 8],

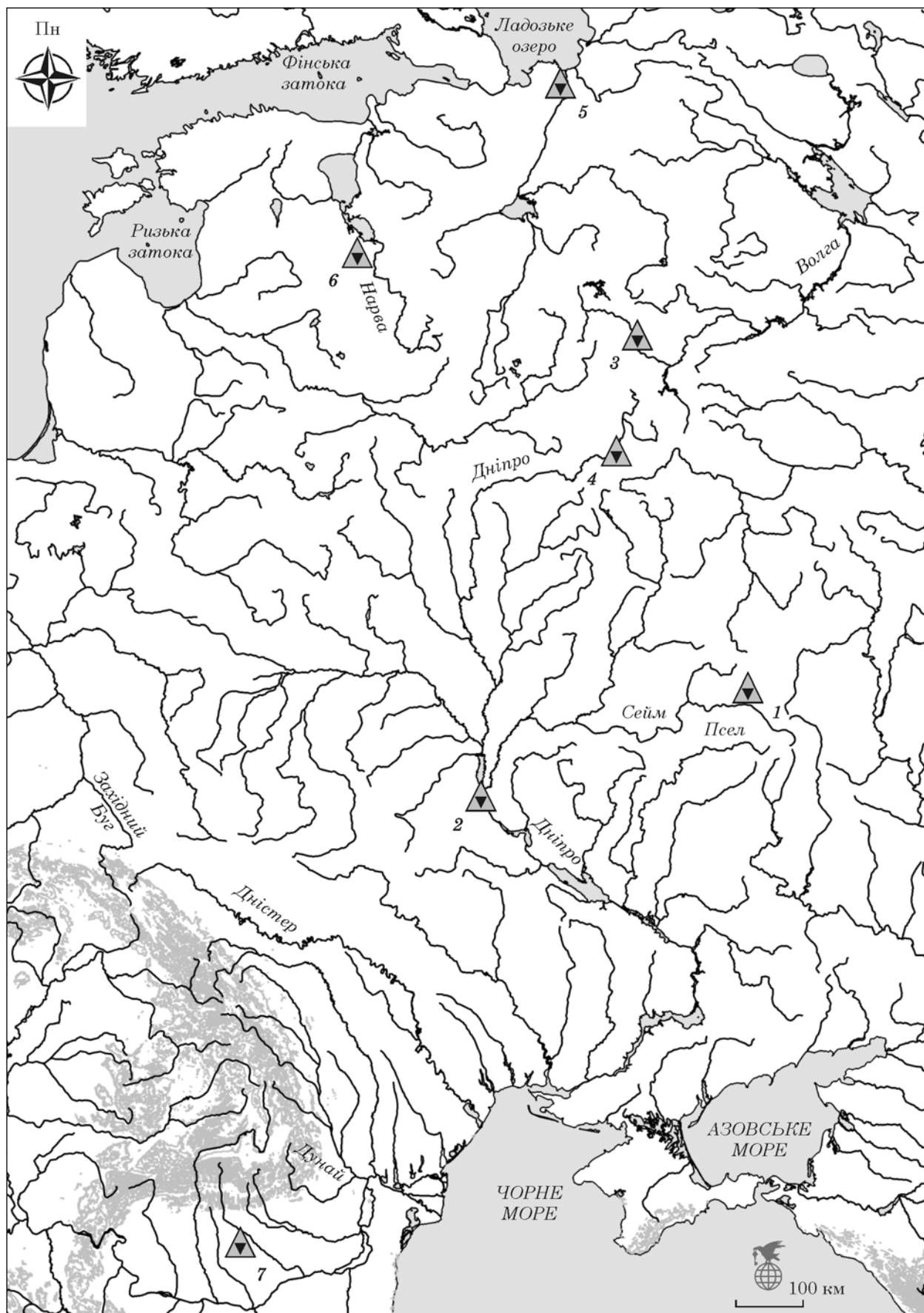

Рис. 4. Карта поширення ливарних формочок для виготовлення «очковидних» бляшок з петелькою (Шеглова / група VIII, різновид 32). Пам'ятки: 1 — Тазово; 2 — Смородівський узвіз; 3 — Осечень; 4 — Городок I; 5 — Стара Ладога; 6 — Ізборськ; 7 — Штефан-чел-Марь

Осичень [Исланова, 2014, рис. 11, 2], Аркино III, курган 6, поховання 1 [Аун, 1980, с. 81; рис. 17, 2; Михайлова, 2015, рис. 1, 10], Д'яково [Кренке, Тавлинцева, 2002, с. 102; рис. 7, 8; 9, 2; Кренке, 2011, рис. 128, 1372—87], Ізборськ [Седов, 2007, рис. 235, 1], Кузіна Гора [Алихова, 1962, рис. 11, 16] та Коробови Хутори [Шрамко, 1962, с. 118; рис. 44а; Сухобоков, 1975, рис. 54, 7].

Готові вироби відомі в складі Великобудківського [Горюнова, 1987, с. 86; рис. 1, 1; 1992, рис. 2; Горюнова, Родинкова, 1999, рис. 47, 9], Козіївсько-Новоодеського [Корзухина, 1996, с. 396, 399; табл. 46, 9; 54, 31], Хитцівського [Володарець-Урбанович, Сидоренко, 2016, с. 121] та Хацьківського [Корзухина, 1996, табл. 22, 36] скарбів, на поселенні Піски [Володарець-Урбанович, 2016, с. 65; рис. 2, 10] та в Середньому Подніпров'ї [Корзухина, 1996, с. 413; табл. 92, 10] (рис. 5; таблиця).

На поселенні *Смородівський узвіз* в 1981 р. виявлено кам'яну формочку виготовлену із піщаника, із слідами міді [Скиба, 1986, с. 69—71; рис. 2], що вказує на спосіб лиття «напряму», без воскової моделі.

Ливарна формочка прямокутної форми, розміром $2,8 \times 4,4 \times 1,4$ см, виготовлена із піщаника бурого кольору (рис. 1, 5). На одній із менших сторін вирізано літник до матриці виробу — «очковидна» бляшка з петелькою [Щеглова / група VIII, різновид 32] [Щеглова, 2009, с. 52; рис. 3, 18].

Також на *Смородівському узвозі* було виявлено рурочку-пронизку із вибитим пунктирним орнаментом, котрий складається з продавлених крапок із внутрішнього боку. Виріб належить до Володарець-Урбанович / тип 4 [Володарець-Урбанович, 2014, с. 44]. Схожі знахідки виявлено на поселенні Каменево 2 (культурний шар) та Битицьке городище (скарб). Знахідка із Битицького скарбу (закритий комплекс) може вказувати на побутування таких прикрас саме у третій чверті I тис. н. е.

Слід зауважити, що на території сучасного Києва відомі пам'ятки праязької культури (можливо із матеріалами цієї культури і слід пов'язати цю формочку) — Киселівка [Шовкопляс, 1963], Старокиївська гора [Толочко, 1972, с. 49], Оболонь (Луг IV) [Шовкопляс, Гавритухін, 1993], Кирилівська, 37 [Івакін, Баранов, Івакін, Оленіч, 2016]. У Верхньому Поволжі (де розташовані городище Осечень та поселення Городок), І.В. Ісланова простежила окремі елементи, характерні для праязької культури [Исланова, 2014, с. 28—29], тому не виключено, що ці зображення на формочках можуть вказувати на переселення носіїв праязької культури на північ [Щеглова, 2001, с. 53].

Формочки із аналогічними зображеннями були перераховані в пункті присвяченому формочці із Тазово (рис. 3).

На поселенні черняхівської та праязької культур *Чорнівка I* (роботи І.П. Русанової, Б.О. Ти-

мощука та В.М. Войнаровського у 1979, 1983 та 1984 рр.) виявлено пошкоджену кам'яну (мегельська крейда) формочку.

Виріб виявлено в споруді 17 на глибині 0,5 м вище долівки (при загальній глибині споруди 0,8—0,85 м), розмірами $5,7 \times 4,1 \times 2,2$ см [Войнаровський, 2007, с. 67; рис. 48, 7; 2008, с. 101—106; рис. 2, 1]. Він паралелепіпедної форми, двосторонній. З одного боку формочка має літникову чашу, шириною 1,8 см і глибиною 0,8 см, що має три літника. Два із них обламані. На кінці третього розташовано матрицю у вигляді хреста, розмірами $1,7 \times 1,3$ см та заглибленням на 0,4 см, що має заокруглені кінці. По центру хрестик має круглу (діаметр 0,2 см) «перлину» (висотою 0,3 см).

Із іншого боку від літнкової чаші (ширина 0,7 см) проходить два літника (рис. 1, 6). Останні тягнуться до двох матриць для виготовлення витягнутих прямокутних накладок і брусочків з поперековими насічками (Щеглова / група XIII, різновид 21) [Щеглова, 2009, с. 53; рис. 2, 40], розмірами $3,1 \times 0,5—0,2$ см, глибиною 0,3 см (рис. 1, 6).

В.М. Войнаровський зарахував формочку до старожитностей черняхівської культури і вважає, що зображення хреста вказує на поширення християнства у черняхівському суспільстві [Войнаровський, 2007, с. 69—70; 2008].

З приводу її належності до матеріалів черняхівської культури зауважимо таке. Для неї кам'яні формочки не характерні — такі вироби виявлені на поселеннях Кисилів [Винокур, Тимошук, 1964, рис. 4, 1], Маліївці¹ [Винокур, 1972, с. 71; рис. 26], Черепин (глиняна) [Баран, 1961, табл. XIII, 11; Баран, 1981, табл. XXIII, 11], Пилипча-Яблунівка [Пачкова, 1970, арк. 6; Пачкова, 2000; Магомедов, Абашина, Солтис, 2003, с. 20] та фонди Вінницького краєзнавчого музею (повідомлення М.Є. Левади).

Зображення хреста на ливарних формочках ранньосередньовічного часу дійсно унікальне і не знаходить прямих аналогів. Хоча, хрести вписані в коло відомі на серії зображень — круглі пласкі нашивки з хрестоподібним орнаментом (Щеглова / група VI, різновид 33) [Щеглова, 2009, с. 53; рис. 3, 4, 5; табл. II] чи круглі пласкі нашивки з кільцем та хрестоподібним орнаментом (Щеглова / група VI, різновид 19) [Щеглова, 2009, с. 53; рис. 3, 2; табл. II] — на теренах слов'янських археологічних культур формочки із такими зображеннями виявлені в Лук'янівці [Шрамко, 1962, с. 118; Горюнова, 1987, с. 87—88; рис. 2, 5], Бернашівці [Винокур, 1997, рис. 27]; відливка виявлена в зруй-

1. Імовірно, знахідка походить із околиць села. Принаймні в жодному каталозі І.С. Винокура пам'ятка із такою назвою не фігурує. Зображення на формочці схоже на низку зображень із Закарпаття перших століть н. е. [Бідзіля, 1971, рис. 22]. Тож формочка із Маліївців може належати до іншого культурно-хронологічного регіону.

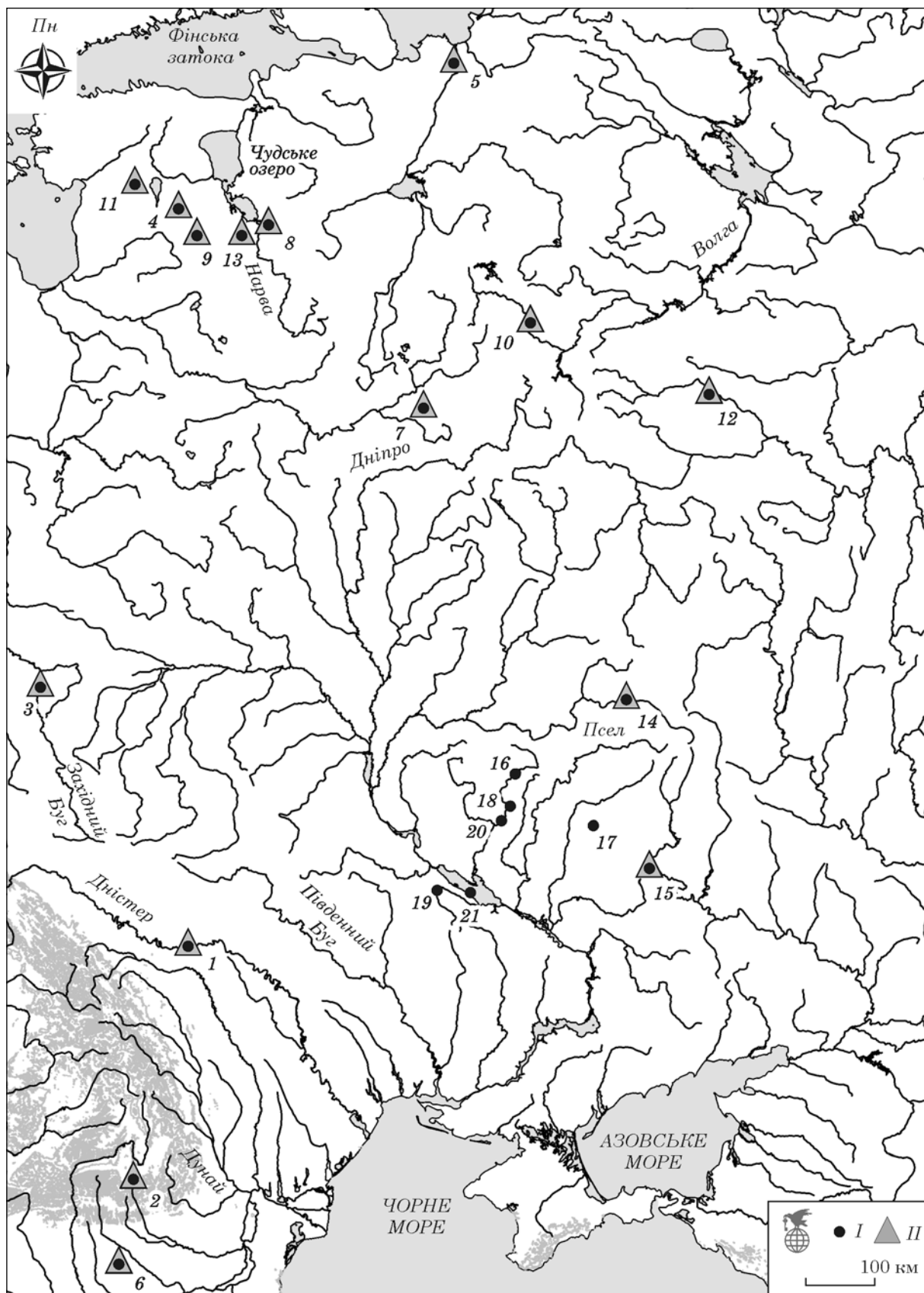
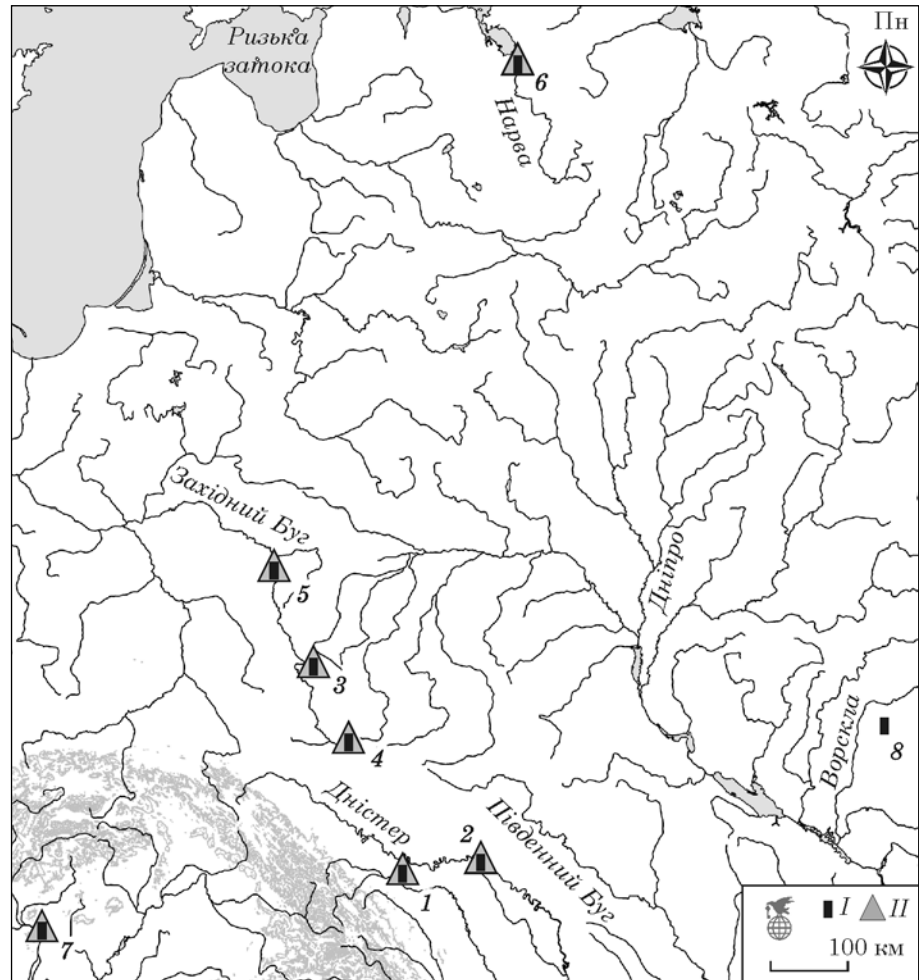

Рис. 5. Карта поширення ливарних формочок для виготовлення розеток із штриховкою по краю (Щеглова / г рупа VII, різновид 31). Умовні позначення: I — формочки; II — відливки; пам'ятки: 1 — Велика Слобідка I; 2 — Поєниця; 3 — Хачки; 4 — Отепя; 5 — Стара Ладога; 6 — Штефан-чел-Марь; 7 — Шухайлово; 8 — Псковське городище; 9 — Рнуге; 10 — Осечень; 11 — Арніко III; 12 — Д'яково; 13 — Ізборськ; 14 — Кузіна Гора; 15 — Коробови Хутори; 16 — Великі Будки; 17 — Козіївка / Нова Одеса; 18 — Хитці; 19 — Хацьки; 20 — Піски; 21 — Середнє Подніпров'я

Рис. 6. Карта поширення ливарних формочок для виготовлення витягнутих прямокутних накладок і брусочків з поперечними насічками (Щеглова / група XIII, різновид 21). Умовні позначення: I — формочки; II — відливки; пам'ятки: 1 — Чорнівка I; 2 — Бернашівка; 3 — Пліснесько; 4 — Зимне; 5 — Хачки; 6 — Камно; 7 — Вац, Кавічбаня (Vác-Kavicsbánya); 8 — Козіївка / Нова Одеса

нованому комплексу із Макухівки [Соколова, Супруненко, 1997, с. 91]. Тож не виключено, що хрест все ж міг бути варіантом зображень на ранньосередньовічних формочках типу «Бернашівка—Камно». Зокрема, можна припустити, що в цій матриці могли виготовляти нашивні хрестоподібні бляшки.

А от друге зображення із зворотного боку — витягнуті прямокутні накладки і брусочки з поперечними насічками (Щеглова / група XIII, різновид 21) досить широко представлені на формочках — Бернашівка [Винокур, 1997, рис. 36], Зимне [Ауліх, 1970, рис. 1, 1а; 1972, табл. XV, 1; Милян, 2012, рис. 5, 6], Пліснесько (2 екз.) [Филипчук, 2009, рис. 39; 42; 2010, с. 144; фото. 7, 1; 8, 1], Хачки, Камно [Щеглова, 2009, табл. II] та на могильнику Вац, Кавічбаня (Vác-Kavicsbánya, Kiszéti-dűlő), поховання 140 (H) [Rácz, 2014, taf. 81, A1]. Готовий виріб відомий у складі Козіївсько-Новоодеського скарбу [Корзухіна, 1996, табл. 46, 10] (рис. 6; таблиця).

Інших культурно-хронологічних шарів на пам'ятці немає. Навіть якщо зображення хреста і належить до черняхівського часу, то друге — належить до раннього середньовіччя. В такому разі формочка була перероблена (перевикористана). Такі випадки трапляються, але перероблювали формочки раннього се-

редньовіччя — Коробові Хутори (із формочки виготовлено пряслице) [Шрамко, 1962, с. 118; рис. 44а; Сухобоков, 1975, рис. 54, 7] та Воронич (на формочці раннього середньовіччя вирізано матрицю для виготовлення печаток XIV ст.) [Белецкий, Щеглова, 2002, с. 6—8; рис. 1, 1, 2]. Тож формочка із Чорнівки I належить до раннього середньовіччя і входить в коло виробів «Бернашівка—Камно».

На поселенні Олександрівка 1 під час археологічних досліджень 1993—1995 рр. (розкопки Р.В. Терпиловського та О.В. Шекуна) в господарській ямі 64 виявлено глиняну формочку.

Формочка виготовлена з добре обпаленої глини, фрагментована, складається із двох частин. Розміри цілого виробу були: довжина 10 см, ширина 5 см, висота 2—2,5 см. На одній із менших сторін зроблено літник, на двох більших сторонах — ще по одному літнику, вони направлені перпендикулярно до першого літника. Імовірно, ці два літника мали перетнути матриці. Жоден літник не доходить до матриці. Останні не об'єднані між собою. Матриці — дві круглі випуклі нашивні бляшки діаметром 0,7 см та глибиною 0,2 см [Шекун, 1993, рис. 149, 4, 5; Терпиловський, Шекун, 1996, с. 26; рис. 38, 18], належать до Щеглова / група VIII, різновид 13 [Щеглова, 2009, с. 47;

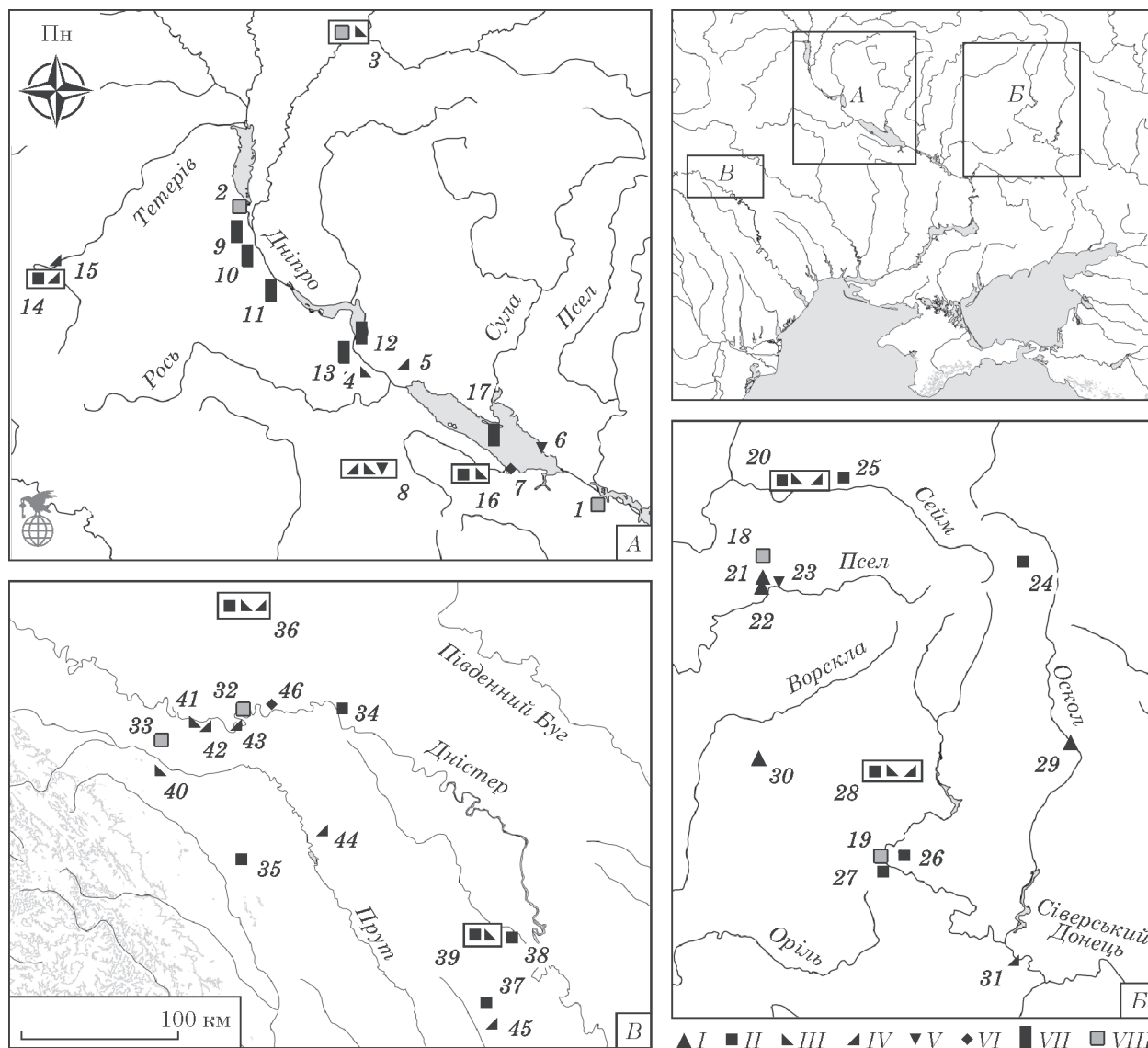

Рис. 7. Карта знахідок свідчень ювелірного виробництва в Середньому Подніпров'ї (А), межиріччі Сейму та Осколу (В), в Подністров'ї (В). Умовні позначення: I — скарби ювелірів; II — ливарні формочки; III — тиглі; IV — лячки; V — «напівфабрикати»; VI — бронзові зливки; VII — шаблони та матриці; VIII — ливарні формочки піддані аналізу; пам'ятки: 1 — Чикалівка; 2 — Смородівський узвіз; 3 — Олександрівка 1; 4 — Гута-Михайлівська; 5 — Домантове; 6 — Градизьк; 7 — Пенківка, Луг I; 8 — Пастирське городище; 9 — Київ; 10 — Дегтярівка; 11 — Дівіча Гора; 12 — Канів; 13 — Сахнівка; 14 — Тетерівка I; 15 — Корчак; 16 — Новоселиця; 17 — Середнє Подніпров'я; 18 — Тазово; 19 — Суха Гомільша; 20 — Кузіна Гора; 21 — Курилівка; 22 — Суджа-Замостьє; 23 — Черкаська Конопелька; 24 — Лук'янівка; 25 — Нартово; 26 — Занки; 27 — Коробові Хутори; 28 — Циркуни 13; 29 — Колосково; 30 — Козіївка / Нова Одеса; 31 — Богородичне; 32 — Велика Слобідка I; 33 — Чорнівка I; 34 — Бернашівка; 35 — Ботошань; 36 — Городок; 37 — Данчень; 38 — Потирка; 39 — Селіште; 40 — Кодин; 41 — Рашків II; 42 — Рашків III; 43 — Лука-Каветчинська; 44 — Хуча; 45 — Ханска; 46 — Бакота

рис. 3, 27]. На другій частині формочки залишився лише літник (рис. 1, 7).

Знахідка була віднесена до київського горизонту. Однак широкий спектр аналогій серед матеріалів раннього середньовіччя, вказують, що виріб належить до колочинського горизонту [Терпиловський, Шекун, 1998]. Формочки із аналогічними зображеннями та відливки із них були описані в пункті, присвяченому формочці із Чикалівки (рис. 2). На поселенні Олександрівка 1 виявлено також залишки плавильного горну та тиглі [Терпиловський, Шекун, 2004,

с. 228; рис. 9, 22—24], що вказує на всі елементи виробничого процесу.

Звісно, каталог ливарних формочок епохи раннього середньовіччя можна ще доповнювати знахідками. Однак, в даному дослідженні були використані лише ті знахідки, що потребували більш чіткого визначення своєї культурно-хронологічної приналежності. Матриці на них знаходять аналогії на формочках, що належать до кола «Бернашівки—Камно», тож їхня належність до раннього середньовіччя видається переконливішою.

Важливо зазначити, що в усіх випадках формочки виявлені не просто в регіонах, де відомі слов'янські старожитності третьої чверті I тис. н. е., а там, де є пам'ятки із слідами ювелірного та бронзоливарного виробництва (тиглі, ллячки, злитки металу та шаблони) (рис. 7). Але це вже тема іншого дослідження.

* * *

Висловлюю щиро вдячність І.Б. Шрамко за можливість ознайомитися та опублікувати формочку із Сухої Гомільши, а також О.В. Гопкало, О.М. Дерев'янку, В.В. Колоді, М.Є. Леваді, С.Д. Лисенку, О.С. Милашевському, А.М. Обломському, Р.В. Терпиловському, А.В. Скибі та О.О. Щеглової за надані консультації та зауваження.

Айбабин А.И. Этническая история ранневизантийского Крыма. — Симферополь, 1999. — 352 с.

Алихова А.Е. Древние городища Курского Посеймья // Лесостепные культуры скифского времени. — М., 1962. — С. 86—133 (МИА. — № 113).

Ауліх В.В. До історії ремесла східних слов'ян у VI—VIII ст. // Археологія. — 1970. — Т. XXIII. — С. 120—124.

Ауліх В.В. Зимнівське городище — слов'янська пам'ятка VI—VII ст. н. е. в Західній Волині. — К., 1972. — 124 с.

Аун М. Курганні могильники Восточной Эстонии во второй половине I тысячелетия нашей эры. — Таллинн, 1980. — 136 с.

Аун М. Археологические памятники второй половины I тысячелетия н. э. в Юго-Восточной Эстонии. — Таллинн, 1992. — 198 с.

Баран В.Д. Поселення перших століть нашої ери біля села Черепин. — К., 1961. — 126 с.

Баран В.Д. Черняхівська культура. За матеріалами Верхнього Дністра і Західного Бугу. — К., 1981. — 264 с.

Белецкій С.В., Щеглова О.А. Литейная форма из раскопок на городище Воронич в 2002 г. // Новое в византийской сфрагистике: Тез. докл. Междунар. науч. конф., посвящ. юбилею В.С. Шандровской. — СПб, 2002. — С. 6—11.

Бідзіля В.І. Історія культури Закарпаття на рубежі нашої ери. — К., 1971. — 183 с.

Буйнов Ю.В. Разведки в долине р. Харьков // АДУ 2010 р. — Київ; Полтава, 2011. — С. 50—51.

Буйнов Ю.В., Сергеев М.А. Матеріали доби бронзи та раннього середньовіччя з поселення Циркуни-13 на Харківщині // ВХУ. — 2012. — Вип. 45. — С. 8—17

Винокур І.С. Історія та культура черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя II—V ст. н. е. — К., 1972. — 180 с.

Винокур І.С. Перша ливарна форма для пальчастих фібул // Старожитності Русі-України. — К., 1994. — С. 23—27.

Винокур І.С. Слов'янські ювеліри Подністров'я (За матеріалами дослідження Бернашівського комплексу I тис. н. е.). — Кам'янець-Подільський, 1997. — 200 с.

Винокур І.С. Бернашевский ювелирный комплекс и историко-культурный процесс в Европе V—VII вв. // Скифы, Хазары, Славяне, Древняя Русь. — СПб, 1998. — С. 137—141.

Винокур І.С. Ювелірний комплекс ранньосередньовічних слов'ян // Archaeoslavica. — Kraków, 1998a. — № 3. — С. 209—226.

Винокур І.С., Мегей В.П. Ювелірна майстерня ранньосередньовічних слов'ян // Археологія. — 1992. — № 3. — С. 82—95.

Винокур І.С., Тимошук Б.А. Памятники черняховской культуры на Буковине // Древности эпохи сложения восточного славянства. — М., 1964. — С. 186—195 (МИА. — № 116).

Войнаровський В.М. Чорнівка-I. Поселення IV—IX ст. на Буковині. — Чернівці, 2007. — 166 с.

Войнаровський В.М. Маловідомі артефакти — хронологічні індикатори I тис. н. е. з Буковини та Галичини // Археологічні студії. — Київ; Чернівці, 2008. — Вип. 3. — С. 98—117.

Володарець-Урбанович Я.В. Пронизки епохи раннього середньовіччя зі слов'янських пам'яток півдня Східної Європи // Археологія: від джерел до реконструкцій. — К., 2014. — С. 35—49 (АДІУ. — Вип. 2 (13)).

Володарець-Урбанович Я.В. Деталі поясних наборів V — першої половини VIII ст. із Полтавщини: знахідки від початку 2000-х рр. // Археологія. — 2016. — № 3. — С. 55—71.

Володарець-Урбанович Я.В. Знахідка антропоморфної фігурки із Засулля-Мгару // Археологія. — 2016a. — № 1. — С. 79—88.

Володарець-Урбанович Я.В. Підвіски типу «Козіївка / Нова Одеса» // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы VIII Междунар. науч. конф. (Харьков, 2016 г.). — Харьков, 2016b. — С. 48.

Володарець-Урбанович Я.В., Сидоренко О.В. Про обстеження місця знахідки Хитцівського («Лубенського») скарбу // Старожитності Посулля. — К., 2016. — С. 119—132.

Гавритухин И.О., Обломский А.М. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. — М., 1996. — 298 с. (РСМ. — 3).

Голубева Л.А. Женщины-литейщицы: (К истории женского ремесленного литья у финно-угров) // СА. — 1984. — № 4. — С. 75—89.

Голубева Л.А. Девочки-литейщицы // Древности славян и Руси. — М., 1988. — С. 31—34.

Горюнова В.М. К вопросу об оловянных украшениях «антских» кладов // Археологические памятники эпохи железа Восточноевропейской лесостепи. — Воронеж, 1987. — С. 85—93.

Горюнова В.М. Новый клад антского времени из Среднего Поднепровья // Археологические вести. — 1992. — № 1. — С. 126—140.

Горюнова В.М., Родинкова В.Е. Раннеславянское поселение Великие Будки (Хутор) // Stratum plus. — 1999. — № 4. — С. 167—219.

Григорьева Н. Вещи из свинцово-оловянистых сплавов из раскопа III на Земляном Городище в Старой Ладогі // Археологія: спадок віків: Матеріали Міжнар. наук. конф. студентів, аспірантів та молодих учених. — Біла Церква, 2011. — С. 181—184.

Дегтярь А.К., Буйнов Ю.В. Отчет о раскопках у с. Сухая Гомольша Готвальдовского р-на Харьковской обл. в 1985 г. / НА ІА НАН України. — 1985/122.

Дьяченко А.Г. Отчет о раскопках славяно-русской археологической экспедиции Белгородского пединститута 1989 г. / НА ІА НАН України. — 1989/254.

Егорьков А.Н. Свойства и роль свинцово-оловянистых сплавов в «древностях антов» // Славяне восточной Европы накануне образования Древнерусского государства: Материалы междунар. конф., посвящ. 110-летию со дня рожд. И.И. Ляпушкина (1902—1968)

- (3—5 декабря 2012 г. Санкт-Петербург). — СПб, 2012. — С. 198—201.
- Егорьков А.Н., Щеглова О.А.* Состав свинцово-оловянных сплавов раннеславянских кладов «древностей антов» // Археометрия та охорона історико-культурної спадщини. — К., 2000. — № 4. — С. 56—61.
- Егорьков А.Н., Щеглова О.А.* Металл «антских» кладов по результатам эмиссионно-спектрального анализа // Древние ремесленники Приуралья: Материалы Всерос. науч. конф. (Ижевск, 21—23 ноября 2000 г.). Сб. статей. — Ижевск, 2001. — С. 280—307.
- Івакін Г.Ю., Баранов В.І., Івакін В.Г., Оленіч А.М.* Нові матеріали ранньослов'янського часу з території Києвоподолу: попередні повідомлення // In *Sclavenia terra*. — К., 2016. — Вип. 1. — С. 58—63.
- Ісланова І.В.* Верхнее Помостье в раннем средневековье. — М., 2006. — 118 с.
- Ісланова І.В.* Древности в верховьях Волги (ранний железный век и раннее средневековье). — М., 2012. — 220 с. (РСМ — 14).
- Ісланова І.В.* Памятники типа Подол (культурные контакты населения Верхневолжья в третьей четверти I тыс. н. э.) // Проблемы взаимодействия населения Восточной Европы в эпоху Великого переселения народов. — М., 2014. — С. 26—44 (РСМ. — 15).
- Ісланова І.В.* Раннесредневековые группы памятников на Северо-Западе Восточной Европы // Раннесредневековые древности лесной зоны Восточной Европы (V—VII вв.). — М., 2016. — С. 136—220 (РСМ. — 17).
- Ковалевская В.Б.* (при уч. Р.А. Бахтадзе, В.А. Галибина, З.А. Львовой). Компьютерная обработка массового археологического материала из раннесредневековых памятников Евразии. Хронология восточно-европейских древностей V—IX веков. — Пушино, 2000. — Вып. 2: Стекланные бусы и поясные наборы. — 363 с.
- Козак Д.Н.* Звіт про розкопки поселень I тис. н. е. біля с. Велика Слобода у 1980 р. / НА ІА НАН України. — 1980/20а.
- Козак Д.Н.* Поселення першої чверті I тис. н. е. поблизу с. Велика Слобідка на Середньому Дністрі // Археологія. — 1988. — Вип. 62. — С. 52—59.
- Козак Д.Н.* Венеди. — К., 2008. — 470 с.
- Козак Д.Н., Мегей В.Ф.* Слов'янське поселення Велика Слобода-1 на Середньому Дністрі // Археологія. — 1987. — Вип. 59. — С. 60—67.
- Колода В.В.* Сухогомольшанський археологічний комплекс: сучасне становище і перспективи дослідження // *Laurea I. Античний мир і Середніе века: Чтения памяти профессора Владимира Ивановича Кадеева: Материалы.* — Харьков, 2015. — С. 175—180.
- Корзухина Г.Ф.* Клады и случайные находки вещей круга «древностей антов» в Среднем Поднепровье. Каталог памятников // МАИЭТ. — 1996. — Вып. V. — С. 352—435, 586—705.
- Кренке Н.А.* Дьяково городище: культура населения бассейна Москвы-реки в I тыс. до н. э. — I тыс. н. э. — М., 2011. — 548 с.
- Кренке Н.А.* Финал дьяковской культуры в Подмосковье // КСИА. — 2014. — Вып. 235. — С. 342—362.
- Кренке Н.А., Тавлинцева Е.Ю.* Литейные формы с Дьякова городища // РА. — 2002. — № 4. — С. 90—110.
- Лопатина О.А.* Технологическая характеристика глиняных литейных форм Дьякова городища // РА. — 2002. — № 4. — С. 111—112.
- Любичев М.В.* Памятники типа Сахновки на Северском Донце // ВХУ. — 2002. — Вип. 34. — С. 13—27.
- Магомедов Б.В., Абашина Н.С., Солтис О.Б.* Памятки черняхівської культури в Київській області. Археологічна карта. — К., 2003. — 118 с. (Археологічна карта Київщини).
- Міхеев В.К., Приходнюк О.М.* Пенківське поселення на Сіверському Дніці // Археологія. — 1986. — Вип. 54. — С. 75—82.
- Михайлова Е.Р.* Украшения из легкоплавких сплавов в культуре псковских длинных курганов: основные формы и поиск аналогий // Материалы междунар. конф. «Город Ладога и Северная Русь в первые века русской истории» (Старая Ладога, 13 июня 2015 г.). — СПб, 2015. — С. 125—134 (Ладога и Ладожская земля в эпоху средневековья. — Вып. 5).
- Міхеев В.К.* Отчет об археологических раскопках на территории Харьковской обл. / НА ІА НАН України. — 1969/61.
- Міхеев В.К.* Отчет о работе Средневековой археологической экс. Харьковского госуниверситета в 1973 г. / НА ІА НАН України. — 1973/86.
- Міхеев В.К.* Отчет о раскопках у с. Сухая Гомольша Готвальдского р-на Харьковской области в 1977 г. / НА ІА НАН України. — 1977/48.
- Міхеев В.К.* Отчет об археологических исследованиях Средневековой археологической экспедиции Харьковского государственного университета в 1978 г. / НА ІА НАН України. — 1978/72.
- Міхеев В.К.* Подонье в составе Хазарского каганата. — Харьков, 1985. — 148 с.
- Міхеев В.К., Дегтярь А.К.* Отчет о работе средневековой археологической экспедиции в 1976 г. / НА ІА НАН України. — 1976/95.
- Милан Т.Р.* Декоративні предмети ранньослов'янського часу у межиріччі Дністра та Західного Бугу // Наукові студії: Історико-краєзнавчий музей м. Вінники, 2012. — Вип. 5. — С. 119—132.
- Никитина Т.Б., Ефремова Д.Ю.* Женщины-«литейщицы» из марийских захоронений X—XI вв. как носители этнической традиции // Труды КАЭЭ. — Пермь, 2012. — Вып. 8. — С. 336—344.
- Никитина Т.Б., Ефремова Д.Ю.* Погребальный обряд комплексов с литейными принадлежностями из средневековых могильников IX—XII вв. Ветлужско-Вятского междуречья // Поволжская археология. — 2012а. — № 2. — С. 146—165.
- Обломский А.М.* Этнические процессы на водоразделе Днепра и Дона в I—V вв. н. э. — Москва; Сумы, 1991. — 287 с.
- Обломский А.М.* Прочие изделия из металла // Гавриутин И.О., Обломский А.М. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. — М., 1996. — С. 16.
- Обломский А.М.* Курская область // Памятники киевской культуры в лесостепной зоне России (III — начало V в. н. э.). — М., 2007. — С. 90—106 (РСМ. — 10).
- Обломский А.М., Радюш О.А.* Вещевой комплекс // Памятники киевской культуры в лесостепной зоне России (III — начало V в. н. э.). — М., 2007. — С. 27—39 (РСМ. — 10).
- Останина Т.И., Канунникова О.М., Степанов В.П., Никитина А.Б.* Кузубаевский клад ювелира VII в. как исторический источник. — Ижевск, 2011. — 218 с.
- Пачкова С.П.* Отчет о раскопках черняховского поселения у с. Яблоновка на Роси // НА ІА НАН України. — 1970/45.
- Пачкова С.П.* Поселение у с. Яблоновка на Роси // Давня і середньовічна історія України (на пошану Іона Винокура з нагоди його 70-річчя). — Кам'янець-Подільський, 2000. — С. 190—194.
- Приходнюк О.М.* Археологічні пам'ятки Середнього Подніпров'я VI—IX ст. н. е. — К., 1980. — 151 с.

- Рябинина Е.А. Новые открытия в Старой Ладоге (итоги раскопок на Земляном городище 1973—1975 гг.) // Средневековая Ладога. — Л., 1985. — С. 28—76.
- Седов В.В. Изборск в раннем Средневековье. — М., 2007. — 413 с.
- Скиба Л.С. Знахідка ливарної формочки III ст. н. е. в Києві // Археологія. — 1986. — Вип. 53. — С. 68—72.
- Соколова Л.М., Супруненко О.Б. Деякі археологічні знахідки з території Полтавщини (з нових надходжень до фондів ЦОДПА) // АЛЛУ. — 1997. — № 1—2. — С. 90—94.
- Сташенков Д.А. О ранней дате именниковской культуры // 40 лет Средневожской археологической экспедиции: Краеведческие записки. — Самара, 2010. — С. 111—125.
- Сухобоков О.В. Славяне Днепровского Левобережья. — К., 1975. — 168 с.
- Сымонович Э.А. Отчет о работах Курской новоостроечной экспедиции ИА АН СССР в 1979 г. / НА ИА РАН. — Р-1, № 14660.
- Сымонович Э.А. Раннесредневековое поселение Тазово под Курском // СА. — 1986. — № 4. — С. 183—193.
- Тавлицева Е.Ю., Лопатина О.А. Тигли и литейные формы Ростиславльского городища // Археология Подмосквья: материалы научного семинара. — М., 2009. — Вып. 5 — С. 455—475.
- Тельнов Н. Литейная формочка из городища Потырка // Revista Arheologică: Serie nouă. — 2010. — Vol. V, nr. 1. — С. 167—171.
- Терпиловский Р.В., Шекун А.В. Горизонт колочинской культуры поселения Александровка 1 // Archaeoslavica. — Kraków, 1998. — № 3. — С. 227—241.
- Терпиловский Р.В., Шекун О.В. Александрівка 1 — багатопарове ранньослов'янське поселення біля Чернігова. — Чернігів, 1996. — 128 с.
- Терпиловський Р.В., Шекун О.В. Нові дослідження ранньослов'янського поселення Александрівка I // Археологія давніх слов'ян. Дослідження і матеріали. — К., 2004. — С. 215—238.
- Толочко П.П. Исторична топографія стародавнього Києва. — К., 1972. — 217 с.
- Томашевский А.П., Гавритухин И.О. Славянское поселение Тетеревка-I. — К., 1992. — 51 с.
- Филипчук М. Звіт про дослідження Пліснеського археологічного комплексу у 2009 році / НА ІА НАН України. — 2009/116.
- Филипчук М. Попередні результати дослідження культового місця слов'янського часу на території Пліснеського археологічного комплексу в 2009 р. // Вісник Інституту археології. — 2007. — Вип. 5. — С. 135—169.
- Хавлюк П.И. Раннеславянские поселения Семенки и Самчинцы в среднем течении Южного Буга // Славяне накануне образования Киевской Руси. — М., 1963. — С. 320—350 (МИА. — № 108).
- Хавлюк П.И. Раннеславянские поселения в бассейне Южного Буга // Раннесредневековые восточнославянские древности. — Л., 1974. — С. 181—215.
- Шаблавина Е.А. Визуально определяемые особенности литья металлических украшений по восковой модели (на материале пальчатых фибул Днепровского Левобережья VII в. н. э. // Древние ремесленники Приуралья: Материалы Всерос. науч. конф. (Ижевск, 21—23 ноября 2000 г.). — Ижевск, 2001. — С. 308—321.
- Шаблавина Е.А. Техника изготовления серебряных поясных наборов из Гапоновского клада // Ювелирное искусство и материальная культура. — СПб, 2002. — С. 186—189.
- Шаблавина Е.А. Проблема производства геральдических поясных наборов в Крыму // Чтения, посвященные 100-летию деятельности В.А. Городцова в ГИМ: Тез. конф. — М., 2003. — Часть II. — С. 105—107.
- Шаблавина Е.А. Пальчатая фибула из коллекции Е.А. Горюнова // Культурные трансформации и взаимовлияния в Днепровском регионе на исходе римского времени и в раннем средневековье. — СПб, 2004. — С. 244—253.
- Шаблавина Е.А. Шаблоны для литья орлиногловых пряжек из южнокрымских могильников // АСГЭ. — 2005. — Вып. 37. — С. 109—115.
- Шаблавина Е.А. Продукция одной Боспорской ювелирной мастерской второй половины VI в. // РА. — 2007. — № 3. — С. 92—102.
- Шаблавина-Нестеренко Е.А. Анализ техники изготовления геральдических поясных наборов из Прикамья // Сучасні проблеми археології. — К., 2004. — Ч. II. — С. 50—53.
- Шарафутдінова І.М. Поселення епохи пізньої бронзи поблизу Кременчука // Археологія. — 1964. — Вип. XVII. — С. 153—169.
- Шарафутдінова І.Н. Отчет о раскопках поселения эпохи поздней бронзы у с. Чикаловка Кременчугского р-на, Полтавской обл. / НА ІА НАН України. — 1960—61/4в.
- Шарафутдінова І.Н. Бронзовые украшения сабакинской культуры // Межплеменные связи эпохи бронзы на территории Украины. — К., 1987. — С. 69—86.
- Шекун О.В. Звіт про охоронні археологічні дослідження на поселенні Олександрівка I — поблизу Чернігова в 1993 р. / НА ІА НАН України. — 1993/113.
- Шмидельхельм М.Х. Городище Рыуге в Юго-Восточной Эстонии // Вопросы этнической истории народов Прибалтики. — М., 1959. — С. 154—185.
- Шмидт Е.А. Верхнее Поднепровье и Подвинье в III—VII вв. н. э. Тушемлинская культура. — Смоленск, 2003. — 295 с.
- Шовкопляс А.Г. Раннеславянская керамика с горы Киселевки // Славяне накануне образования Киевской Руси. — М., 1963. — С. 138—144 (МИА. — № 108).
- Шовкопляс Г.М., Гавритухин И.О. Комплексы пражской культуры с Оболони и некоторые проблемы изучения памятников типа Корчак // КСИА. — 1993. — Вып. 208. — С. 52—62.
- Шрамко Б.А. Древности Северского Донца. — Харьков, 1962. — 404 с.
- Щеглова О.А. К вопросу о месте и времени формирования традиции изготовления свинцово-оловянных украшений в формочках «типа Камно—Рыуге» // Миграции и оседлость от Дуная до Ладоги в первом тысячелетии христианской эры, пятое чтение пам. А. Мачинской: Материалы к чтением (Старая Ладога, 21—22 декабря 2000 г.). — СПб, 2001. — С. 46—55.
- Щеглова О.А. Свинцово-оловянные украшения VIII—X вв. на северо-западе Восточной Европы // Ладога и ее соседи в эпоху средневековья. — СПб, 2002. — С. 134—150.
- Щеглова О.А. Ювелирные изделия и инструменты в раннесредневековых славянских культурах Восточной Европы. К вопросу о характере ювелирного дела и его периодизации // Ювелирное искусство и материальная культура. — СПб, 2002а. — С. 202—206.
- Щеглова О.А. Свинцово-оловянные украшения VIII—X вв. из Старой Ладоги и Любшанского городища и их восточноевропейские параллели // Ладога

и истоки российской государственности и культуры: Междунар. науч.-практ. конф. проведена в Старой Ладогe Ленинградской обл. под эгидой ООН по вопросам образования, науки и культуры (30 июня — 2 июля 2003 г.). — СПб, 2003. — С. 38—46.

Щеглова О.А. Волны распространения вещей из Подунавья на Северо-Восток в VI—VIII вв. как отражение миграции или культурных влияний // Сложение русской государственности в контексте раннесредневековой истории Старого Света: Материалы Междунар. конф. (14—18 мая 2007 г., Государственный Эрмитаж). — СПб, 2009. — С. 39—65.

Щеглова О., Егорьков А. Литейные формочки из Бернашевки и свинцово-оловянные украшения раннесредневековых кладов Днепровского Левобережья // Ювелирное искусство и материальная культура: Тез. докл. участников седьмого коллоквиума (8—14 апреля 1999 г.). — СПб, 2000. — С. 110—112. *Belávec V., Bitner-Wróblewska A. Bałtyjskie czy gockie? Wisiorki wiaderkowate wariantu Pátrovičy-Žviliai // Terra Barbarica. Monumenta Archaeologica Barbarica, Series Gemina. — Łódź; Warszawa, 2010. — Т. II. — S. 167—177.*

Bockarev V.S., Leskov A.M. Jung- und Spätbronzezeitliche Gussformen im nördlichen Schwarzermeer gebiet. — München, 1980. — 97 S. (Prahistorische Bronzefunde. — Abt. 19, Bd. D).

Rácz Z. Die Goldschmiedegräber der Awarenzeit. — Mainz, 2014. — 312 S. (Monographien des RGZM. — Bd. 116).

Szmoniewski B.Sz. Odlewnictwo metal kolorowych w kulturze Wczesnosłowiańskiej // Archeologia o początkach Słowian. — Kraków, 2005. — S. 619—626.

Teodor D.Gh. Civilizația Romanică la est de Carpați în secolele V—VII e. n. (Așezarea de la Botoșana—Suceava). — București, 1984. — 131 p.

Teodor D.Gh. Autohtoni și migratori la est de carpați în secolele VI—X e. n. // Arheologia Moldovei. — 1985. — X. — S. 50—73.

Teodor D.Gh. Mestesugurile la nordul dunării de jos în secolele IV—X. — Jasi, 1996. — 197 s.

Я. В. Володарец - Урбанович

ЛИТЕЙНЫЕ ФОРМОЧКИ СЛАВЯН РАННЕГО СРЕДНЕВЕКОВЬЯ: РЕИН- ТЕРПРЕТАЦИЯ НАХОДОК

Накопление данных о ювелирных изделиях и каменных формочках способствовали появлению работ О.А. Щегловой по классификации изображений на них и ассортименту изделий. Тем не менее, для ряда находок можно уточнить культурно-хронологическую принадлежность.

В частности, формочки из Чикаловки и Олександровки 1 (рис. 1, 1, 7) были предназначены для отливки круглых нашивных бляшек — Щеглова / группа VIII, разновидность 13.

Находка из Сухой Гомольши (рис. 1, 2) предназначалась для изготовления больших прямоугольных подвесок с шариками по углам — Щеглова / группа IV, разновидность 20.

В формочке из Тазово и Смородовского узвоза (рис. 1, 3, 5) могли изготавливать «очковидные»

бляшки с петелькой — Щеглова / группа VIII, разновидность 32.

Находка из Великой Слободки I (рис. 1, 4) предназначалась для изготовления розетки со штриховкой по краю — Щеглова / группа VII, разновидность 31.

Формочка из Чорновка I (рис. 1, 6) предназначалась для изготовления вытянутых прямоугольных накладок и брусков с поперечными насечками Щеглова / группа XIII, разновидность 21.

Изображения на этих формочках находят широкие аналогии среди формочек круга «Бернашевка-Камно», потому их принадлежность к раннему средневековью более убедительна.

Важно также отметить, что во всех случаях формочки выявлены не просто в регионах, где известны славянские древности третьей четверти I тыс. н. э., а зафиксированы следы ювелирного и бронзолитейного производства. Они представленыкладами ювелиров, тиглями, литниками, шаблонами и слитками металла, которые принадлежат к эпохе раннего средневековья.

К л ю ч е в ы е с л о в а: раннее средневековье, V—VII ст., формочки, ювелирное дело, бронзолитейное производство, пеньковская, пражская, колочинская культура, «древности антов».

Ya. V. Volodarets - Urbanovich

CASTING MOLDS OF EARLY MEDIEVAL SLAVS: REINTERPRETATION FINDS

The accumulation of data on the jewellery and casting molds contributed to the emergence of works O. Shcheglova classification of images on them and the range of products. We can refine the cultural and chronological affiliation for a number of finds.

Casting moulds from settlements of Chykalivka and Oleksandrivka 1 (fig. 1, 1, 7) were designed for casting round plaque — Shcheglova / group VIII, a type 13.

The find from settlements Sukha Homilsha (fig. 1, 2) intended for the manufacture of large rectangular pendants with balls on the corners — Shcheglova / group IV, a type 20.

Casting moulds from settlements of Tazovo and Smorodivskyi Uzviz (fig. 1, 3, 5) could produce «Glass-like» plaques with a loop — Shcheglova / group VIII, a type 32.

Find from the Velyka Slobidka 1 (fig. 1, 4) intended for the manufacture of sockets with a hatched decoration on the edge — Shcheglova / group VII, a type 31.

Casting mould of Chornivka I (fig. 1, 6) intended for the production of elongated rectangular plates and bars with transverse incisions — Shcheglova / group XIII, type 21.

The images on these casting moulds are wide range of analogy among the moulds «Bernashivka-Kamno» because they belong to the Middle Ages more convincing.

Key words: the early Middle Ages, 5th—7th centuries, casting moulds, jewelry, production of bronzes, Pen'kivka, Praha, Kolochyn culture, «Anty antiquities».

Oдержано 1.10.2016